

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ – НАУКОВА БІГРАФІЯ

Народився Василь Олександрович 28 вересня 1918 року в селі Василівка Олександрійського повіту Херсонської губернії в селянській родині. Він був другою дитиною з чотирьох, яких мала сім'я. Умови, у яких зростав майбутній педагог, були дуже складними: революція, зміна урядів, громадянська війна, невдалі спроби колективізації, голодомор 1933 року, насильницька колективізація.

У ці роки село в Україні виживало завдяки віковим патріархальним традиціям з їх відданістю народній моралі, сім'ї, природі. Воно спиралося передусім на трудові цінності й традиції: постійна і важка праця, самообмеження, відповідальність стали тим стрижнем, який допомагав людям вистояти, зокрема й сім'ї Сухомлинських, а Сухомлинському-юнаку ще й наполегливо вчитися, шукати своє місце в житті.

Батько Сухомлинського – Олександр Омелянович – був помітною людиною в селі: і тесля, і член правління колгоспу, й учитель праці, і сількор, і активний учасник сільської самодіяльності. Бабуся і мама Василя були обдарованими, творчими натурами, носіями народних традицій, і це помітно вплинуло на особистість майбутнього педагога.

Протягом 1926–1933 років він навчається в семирічній школі. Учителі та учні, з якими хлопець спілкувався в ці роки, спостерігали ранні вияви його творчої натури – гарно малює, пише вірші, грає на народних музичних інструментах. У цей же час виявляються і його педагогічні нахили: він часто в оточенні дітей, замінює вчителя, допомагає однокласникам.

Природні здібності Василя Сухомлинського, підтримані в шкільні роки, визначили його життєвий шлях: у 1934 р. він вступає на підготовчі курси педагогічного інституту в Кременчуці, а потім

починає навчання в тому ж інституті на факультеті української мови і літератури.

На обрання професії, напрям творчості Василя Олександровича вплинув той факт, що він зростав хворобливою дитиною. Це спонукало до самоаналізу, заглиблення у світ власних почуттів і переживань, з одного боку, а з іншого, викликало його пильну увагу до тих, хто потребував допомоги, до менших, слабших, беззахисних.

У 1935 р. через хворобу Василь Сухомлинський залишає навчання в інституті й розпочинає роботу в школі, якій (за винятком двох воєнних років) присвятив усе своє життя. Він працює вчителем у сільських школах Онуфріївського району, звідки родом, і навчається заочно в Полтавському педагогічному інституті. «З великою теплотою згадую Полтавський педагогічний інститут, який закінчив, – писав згодом він, – про викладачів педагогіки, літератури, історії. Тут педагогіка була не засушеними висновками, а живою, яскравою розповіддю про мистецтво виховання, про методи впливу на свідомість і почуття». Закінчивши у 1938 р. навчання, Василь Олександрович продовжує працювати в школі, але вже завучем в Онуфріївці, районному центрі. Робота в школі у поєднанні з самостійним оволодінням педагогічними знаннями давала простір для педагогічної творчості, вироблення самостійного, незапозиченого підходу до проблем навчання й виховання.

Оглядаючи життєвий і творчий шлях Василя Олександровича Сухомлинського, важливо з'ясувати, що ж було головним у цей період життя педагога – особистісне, предметне чи соціальне, і що визначило його майбуття. Мабуть, що соціальне: Жовтнева революція пробудила до творчості багато мільйонів людей, проголосивши суспільно значущі цілі. Вони надихнули Сухомлинського, і він залишався вірним усе своє життя ідеалізованим і романтизованим комуністичним ідеалам – ідеям свободи, рівності, безкорисливості, братерства, захисту знедолених, слабших, бідних і безпомічних.

У 1941 р., коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, В.О. Сухомлинський був призваний до армії, направлений на короткочасні курси політруків у Москві, а потім брав участь у боях на Калінінському фронті. Війна залишила болючий слід у творчості педагога. У своїх працях та виховній діяльності він багато писав і говорив про неї, про героїзм радянського народу, про його біди і нещастя, які принесла ця навала. Війна пройшла крізь його життя і долю: учасник важких боїв, тяжко поранений під Ржевом, людина, яка розгубила своїх рідних, Василь Олександрович писав про неї болем своїх незагоєних ран, вважав її джерелом виховання патріотизму, громадянськості.

У 1942 р. після поранення та численних шпиталів В.О. Сухомлинський був комісований із армії як інвалід. У невеличкому селищі Ува в Удмуртії працював директором школи до 1944 р. Усе в його діяльності, як і в більшості вчителів того часу, було спрямовано на те, щоб обігріти, взути, одягти, нагодувати і чогось навчити зраних війною дітей.

Це були нелегкі роки для педагога. Він гаряче любив Україну, яка знемагала у війні. Нічого не знав про своїх рідних – батька, матір, двох братів і сестру. В усі усюди писав листи, розшукуючи їх. У цей же час Василь Олександрович знайомиться зі своєю майбутньою дружиною Ганною Іванівною Дев'ятовою, працівником Наркомосу Удмуртії. У 1944 р. вони одружилися, і тільки-но було звільнено Україну, подружжя від'їхало на Батьківщину: Україна збирала своїх синів на відбудову. Це був досить ризикований крок: В.О. Сухомлинський був інвалідом, Україна зруйнована, спалена. Та ним керувало одне бажання – самому щось робити для Батьківщини.

З 1944 по 1948 роки педагог працює завідувачем Онуфріївського районного відділу народної освіти. Добір кадрів, відбудова шкіл, організація харчування, безпосередня допомога дітям-сиротам. Роботи багато. Однак ця адміністративна діяльність не задовольняла, не давала простору для його творчої, ініціативної

натури. За першої можливості він попросився до школи – до дітей, до живої справи.

З 1948 р. до кінця життя Василь Олександрович працював у середній школі в Павлиші. Саме тут, за сім кілометрів від села, де народився, він був удома. Тут реалізувався як педагог, як особистість, як письменник-мораліст. Життя у Павлиші давало йому сили, відчуття внутрішньої свободи. Тут він міг висловлювати свої погляди, обстоювати у полеміці власні переконання, виявляти особистісні якості. Тут діяв самостійно, часто всупереч офіційним вказівкам.

Перший період його діяльності у Павлиші (1948–1956), підготовчий, характеризується організаційним становленням навчально-виховного процесу, створенням матеріальної бази, формуванням педагогічного і дитячого колективів. Очевидно, цей початок з нуля став певним поштовхом до подальшого розвитку педагогічних та реформаторських ідей. У ці роки особистісне, предметне стає визначальним у науковій біографії Василя Олександровича. Він не служить своєму часу, а живе в ньому, навіть випереджає його.

Щоденне спілкування з дітьми поставило перед директором велику кількість педагогічних проблем, які вимагали теоретичного осмислення, практичної перевірки. Він вивчає способи підвищення грамотності й успішності учнів, замислюється над удосконаленням форм навчання, над взаємозв'язком між його умовами й результатами. Свої міркування педагог оприлюднює на сторінках спочатку районної та обласної преси, а згодом у республіканських та всесоюзних засобах масової інформації.

Питання організації і керівництва всією навчально-виховною роботою школи перебувають у центрі його уваги. У 1955 році на філософському факультеті Київського державного університету імені Тараса Шевченка Василь Олександрович захищає кандидатську дисертацію «Директор школи – керівник навчально-виховної роботи».

Наукові пошуки педагога здійснювалися в руслі розвитку офіційної педагогіки, яка в той час загалом ставила перед собою ті самі завдання, але їх розв'язання в Сухомлинського як людини творчої не завжди вкладалося в заплановані й задекларовані канони.

З кінця 50-х років Василь Олександрович у своїй теоретичній і практичній діяльності йде від школи навчання (учіння), від налаштованості лише на розвиток інтелекту до трудової школи як основи розвитку дітей і підготовки їх до життя, при цьому основним засобом виховання виступає педагогічно обґрунтована й методично спрямована праця. Ідеї такого виховання найбільш виразно звучать у його працях: «Виховання комуністичного ставлення до праці» (1959), «Формування комуністичних переконань молодого покоління» (1961), «Виховання радянського патріотизму у школярів» (1959). Його власний творчий неспокій збігся з цікавим і плідним періодом у житті Радянського Союзу. Наближався XX з'їзд КПРС, 1956 рік, період, який дістав назву «хрущовської відлиги» і був пов'язаний з частковою демократизацією суспільного життя.

«Відлига» надала могутнього стимулу творчій інтелігенції всього Радянського Союзу для розвитку ідей, що відштовхувались від особистого вибору, її власних інтересів і потреб. У цей час з'являється багато вчених – філософів, психологів, педагогів-дидактів, письменників, митців, які починають розвивати новаторські за формами й змістом концепції, ідеї, твори мистецтва. Це були так звані шістдесятники, які стали провісниками процесів перебудови й демократизації суспільства кінця 80-х – початку 90-х років XX століття. В.О. Сухомлинський належав до них.

З 1956-го – до середини 1960-х років Василь Олександрович розробляє свою педагогічну систему. Рушієм творчого процесу для нього стає невдоволеність наявними на той час у педагогіці й практиці роботи школи авторитарно-догматичними структурами виховання і схоластичним, відірваним від життя змістом освіти. Це – особливий етап життя Сухомлинського, час сподівань на радикальні зміни. У ці роки він звертається до тем і проблем, які раніше не були предметом педагогічної рефлексії. Так, 1961 р. він

публікує книгу «Духовний світ школяра», 1962 – «Людина неповторна», 1963 – «Моральний ідеал молодого покоління», а 1965 – «Виховання особистості в радянській школі». Ці праці стали поштовхом для подальших творчих пошуків.

Саме в цей період педагог висловлює своє досить критичне ставлення до політико-партійного керівництва школою – він пише листа М.С. Хрущову, у якому не погоджується з партійною програмою реформування школи, а також виступає на нараді при ЦК КПРС з приводу організації шкіл-інтернатів, де називає ідею загального суспільно-державного виховання дітей з двох років необґрунтованою і небезпечною [1, с.97–102; 8; 2, с.82–88]. В.О. Сухомлинський виступав також з критикою положень, що обстоювали ідею ранньої професійної підготовки учнів.

Згодом, у 90-ті роки була висловлена думка про значний вплив ідей В.О. Сухомлинського на розвиток тогочасної освіти в державі. В одній з монографій зазначається: «Свої погляди В.О. Сухомлинський активно обстоював в Академії педагогічних наук, на нарадах працівників народної освіти, в періодичній пресі, їх поділяли вчителі, батьки й самі учні. Ідеї, погляди, що висловлював В.О. Сухомлинський, вплинули значно сильніше, ніж це прийнято вважати, на деякі положення тез ЦК КПРС і в кінцевому підсумку на прийнятій у грудні 1958 року Закон про зміцнення зв'язку школи з життям» [3, с. 321–322].

Оскільки пошуки педагога збігалися із загальним напрямом демократизації суспільства, вони були підтримані на загальнодержавному рівні: у 1957 р. Сухомлинський був обраний членом-кореспондентом Академії педагогічних наук РРФСР, у 1958 р. йому було присвоєно звання заслуженого учителя школи УРСР, а в 1960 р. він був нагороджений орденом Леніна.

Але загальнодемократичні суспільні процеси поступово загальмовувалися уже в період керівництва М.С. Хрущова, брежнєвський режим зовсім відмовився від реформування. Більше того, «після придушення військовою силою руху за реформу комунізму в Чехословаччині (1968 р.) дедалі більше посилювалась

репресивна політика радянських лідерів стосовно людей, які мислили не ортодоксально» [4, с. 74].

У розвитку В.О. Сухомлинського як педагога-мислителя фатально далися взнаки процеси, які зводили нанівець здобутки «відлиги» кінця 50-х – початку 60-х років. Повернена в своє звичайне річище авторитарності й схоластики школа, ще більше заідеологізована й заполітизована педагогіка, догматизм духовного й морального життя поставили крапку на офіційних пошуках у цій галузі, окреслили чіткі рамки, які обмежували появу й поширення нових ідей.

Попри це, Василь Олександрович продовжував експериментувати, що, зрештою, призвело до особистісної драми і драми його ідей, з одного боку, а з іншого, через глибокий катарсис поставило в ряд видатних педагогів-гуманістів модерної доби. У цілісному вигляді гуманістичні педагогічні ідеї Сухомлинського вперше викладені в «Етюдах про комуністичне виховання» (1967). Ось найголовніші з них: довіра й повага до дитячої особистості, погляд на навчальну діяльність школярів як насичений творчими відкриттями процес пізнання та самопізнання, обмеження сфери впливу колективу на особистість, виховання без покарань, вивищення значення слова й вчителя на дитину.

Ці погляди Сухомлинського на виховання викликали обурення з боку офіційної педагогіки. «Етюди...» були піддані нищівній критиці (Б. Ліхачов, В. Кумарін, Л. Гордін, В. Коротов), а сам Василь Олександрович був звинувачений у проповіді «абстрактного гуманізму».

Позбавлений можливостей відстоювати свою позицію в педагогічній пресі через відмову друкувати статті на захист своїх ідей, в умовах цькування В.О. Сухомлинський продовжує працювати, розвиваючи свої ідеї в таких загальновідомих творах, як «Серце віддаю дітям» (1968 – НДР, 1969 – УРСР), «Павлиська середня школа» (1969), «Народження громадянина» (1970).

Ось головні ідеї, які розвинув Василь Олександрович в цих та інших своїх працях: любов до дитини; розвиток творчих сил кожної

окремої особистості в умовах колективної співдружності на основі етико-естетичних цінностей, інтересів, потреб, який спрямований, зрештою, на творчу працю; культ природи, природа як найважливіший засіб виховання почуття прекрасного і гармонії; формування у дітей «культури бажань» і «культури потреб»; розробка демократичних педагогічних засобів і методів навчання та виховання (повага, заохочення, зосередження на позитивному, моральне покарання); звернення до внутрішнього світу дитини, опора на її сили, внутрішні потенції, підтримка і розвиток того здорового, що є в кожній особистості; розвиток ідеї «радість пізнання», тобто емоційного сприйняття процесу навчання; демократизація структури управління навчально-виховним процесом у школі (психологічний і педагогічний семінари, школа для батьків тощо).

Всі ці положення були підпорядковані ідеї комуністичного виховання. Комунізм постає у Сухомлинського як суспільство щасливих, гармонійно розвинених людей, де панують високоморальні відносини, утверджується соціальна справедливість, розвивається висока духовність. Водночас він говорить і про суспільні вади. Суперечності, що виникають між запланованими виховними впливами і стихійним впливом довкілля він називає «педагогічним дисонансом» і наголошує: «Чим різкіший дисонанс між передбаченими, навмисними засобами виховання й засобами ненавмисними, які являють собою середовище для формування суспільних інстинктів людини, тим важче виховувати, тим важче формувати те, що в практиці зветься г о л о с о м с о в і с т і» [5, с. 300]. Ті негаразди, які бачив у житті, він вважав недоліками, прорахунками, помилками й закликав своїх вихованців боротися з ними доступними їм засобами і методами.

Особливу увагу педагог приділяє ідеї самоцінності й неповторності, талановитості кожної без винятку дитини, дбає про вільний розвиток особистості в педагогічно продуманих умовах, залучення соціального середовища в сферу педагогічних впливів, природне виховання (тобто в єдності з природою) як головного

чинника формування людини – її розуму, відчуттів, емоцій («уроки мислення на природі», «школа під голубим небом», «школа радості»). Водночас Сухомлинський докладає чимало зусиль для організації переживання дітьми накопиченого досвіду, сприйняття слова вчителя як провідного засобу виховання. Пропонує і обґрунтовує новий стиль виховання – авторитетне виховання, яке ґрунтується на високому авторитеті вчителя, до якого входять високі професійні й моральні особисті якості та який характеризується підтримкою особистісного розвитку дитини, поважного і гнучкого підходу до неї. Він пропонує відмовитися від колективних засобів впливу на особистість, особливо коли мова йде про провину, розробляє комплексну програму «виховання красою» людини, природи, вчинку. Педагог доводить важливість залучення статевого виховання в структуру навчально-виховного процесу; вирішує проблему біологічного й соціального на користь двофакторного впливу (врахування, крім соціальних чинників, фізичного стану, статі, спадковості, рівня розвитку здібностей).

В останній період життя В.О. Сухомлинський дедалі голосніше й емоційніше обстоює народні імперативи й цінності, спирається на українську етнопедагогіку, вводить її в усі ланки педагогічного процесу, особливо наголошуючи на значенні рідної мови, слова, пісні, поезії, казки. Розширюючи педагогічний простір, він починає сам створювати для павлівських дітей казки, оповідання, притчі, які лежать у площині української ментальності, українського світосприйняття, й широко застосовує їх у навчально-виховному процесі. У ці роки Василь Олександрович з особливим пієтетом говорить про роль рідної мови у вихованні, пристрасно й гаряче зізнаючись їй в любові («Слово рідної мови» (1965); «Джерело невмирущої криниці» (1970).

Гуманістичні ідеї В.О. Сухомлинського, які відкидалися із глузом консервативним крилом офіційної педагогіки, з ентузіазмом і радістю сприймалися вчителями, батьками, широкою педагогічною громадськістю. Павлівська школа, якою керував і де експериментував педагог, поступово перетворилася на педагогічну

«Мекку» – до неї їхали не лише з України, з багатьох куточків СРСР, а й з-за кордону.

Позиції В.О. Сухомлинського підтримували також деякі офіційні особи, зокрема перший секретар ЦК КПУ П.Ю. Шелест, якому, без сумніву, імпонувало звернення Василя Олександровича до національних джерел. Саме завдяки його підтримці педагогу було присвоєно в 1968 році звання Героя Соціалістичної праці та нагороджено другим орденом Леніна.

Життя В.О. Сухомлинського обірвалося на злеті – на 52-му році життя. Він був сповнений задумів, мрій, творчих планів. Про це свідчать твори, що побачили світ у 70-ті роки – «Методика виховання колективу» (1971), «Розмова з молодим директором школи» (1973), «Листи до сина» (1978). У них він розширює і поглиблює свої гуманістичні ідеї у напрямі розвитку духовності, яка, на переконання педагога, опосередковує всі інші риси особистості.

Праці, над якими він трудився до останнього дня – «Як виховати справжню людину» (1989), «Хрестоматія з етики» (1990), – цілком присвячені формуванню духовності як визначальної, провідної якості особистості через морально-етичне виховання, прищеплення цінностей. В.О. Сухомлинський залучив етику до структури педагогічної науки, наповнив її педагогічним змістом, культовими засадами як на основі соціальних реалій, так і народної та класичної культури. Він вибудовує виховний процес як засіб формування «культури почуттів», «культури бажань», краси і любові, створює «філософію для дітей», основою яких постають написані ним художні мініатюри, а педагогічна аргументація закладається в моральних повчаннях книжки «Як виховати справжню людину».

При цьому офіційна риторика щодо комуністичного виховання у педагога залишається, але вона відступає на другий план, а весь педагогічний простір заповнюється екзистенційно спрямованою «педагогікою серця».

В останніх своїх працях В.О. Сухомлинський замислюється над проблемами загального гносеологічного сенсу: «Що це таке людина?», «Яке її призначення?» – і намагається вирішити їх засобами педагогічної науки. Він дедалі більше говорить про прості й такі необхідні для кожної людини і суспільства в цілому речі: про добро і милосердя, про сенс життя і ставлення до смерті, про зло і його подолання, про необхідність гармонії в людських стосунках, про любов, про жінку-матір – основу людського буття.

Після 1970 року почався новий етап його біографії – «життя після смерті». Це стосується видання й перевидання 48 книг, 500 наукових статей, понад 1500 оповідань і казок для дітей. Спадщина В.О. Сухомлинського розійшлася по всьому світу і живе своїм життям. На початок XXI століття вийшло 65 його творів, 371 видання тиражем близько 15 млн екземплярів. Вони перекладені 59 мовами народів світу. Найпопулярніша його книга «Серце віддаю дітям», яку жодне вітчизняне видавництво не хотіло публікувати, вийшла в 1969 році тільки завдяки тому, що роком раніше вона була видрукувана в НДР. Вона витримала 55 видань 32 мовами народів світу.

Ідеї Сухомлинського, які не дістали свого повного втілення свого часу, значно вплинули на подальший розвиток педагогічної науки і практики – вони лягли в основу широкого руху «педагогіки співробітництва», популярного наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття. А також увійшли органічною складовою в сучасну реформовану початкову школу України. За його ідеями працюють різні навчальні заклади, проводяться щорічні Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський і сучасність».

Педагогічна спадщина В.О. Сухомлинського глибоко вивчається в Україні, Росії, багатьох країнах світу. Створена і активно працює Українська асоціація Василя Сухомлинського (1991), Міжнародне товариство послідовників Сухомлинського (Німеччина, Марбур, 1990), Всекитайське товариство прихильників В.О. Сухомлинського (1998). У Павиській середній школі, що

носити його ім'я, з 1975 року діє педагогічно-меморіальний музей В.О. Сухомлинського.

Література

1. Сухомлинский В.А. Из творческого наследия. Сов. педагогика. 1988. №3. С. 97–102.
2. Сухомлинский В.А. К вопросу об организации школ-интернатов. Сов. педагогика. 1988. №12. С. 8–88.
3. XX съезд КПСС и его исторические реальности. Москва, 1991. С. 321–322.
4. Робер С. Такер. Политическая культура и лидерство в Советской России. США. 1990. №6. С. 74.
5. Сухомлинський В.О. Народження громадянина. Вибрані твори : у 5 т. / редкол. : О.Г. Дзеверін (голова) та ін. Київ : Рад. шк., 1976 .Т.3. 1977. С. 281–582.